

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Наманган Давлат университети

Филология факультети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси

ўқитувчиси

ҚОЗОҚОВА НОЗИМАНИНГ

«Табиат оламига хос феъллар семантикаси»

мавзусида ёзган

РЕФЕРАТИ

Наманган

Табиат оламига хос феъллар семантикаси

Режа:

1. Феълларни семантик тасниф қилиш тарихидан
2. Феъл семантикасида табиат оламига хос феълларнинг ўрни
3. Табиат оламига хос феълларнинг семантик таснифи.
4. Табиат оламига хос феълларнинг компонент таҳлили

Диалектик фалсафа методларидан келиб чиқиб тил фактларига ёндашув, тил ва нутқда умумийлик-хусусийлик, моҳият-ҳодиса имконият-воқеълик хусусиятларини аниқлаш, тилнинг объектив борлиқнинг фаол инъикоси эканлиги, бу инъикос асосида ётган юзлаб мазмуний майдонлар орасидаги лисоний муносабатларни таҳлил қилиш кейинги йилларда тилшуносларнинг диққат марказида бўлиб келмоқда. Очиқ система ҳисобланувчи лексика ўзаро ва элементлараро парадигматик, синтагматик, иерархик муносабатда бўлувчи юзлаб семантик майдонлар жамланмасидан иборатдир. Ана шу системада феъл лексемалар семантик мураккаблиги, серқирралиги, бирикувчанлиги, муносабатларга бойлиги жиҳатидан марказий ўринда туради. М.Содиқова таъбири билан айтганда, ...Табиатда юз берадиган турли ҳаракатлар, ҳолатлар, сезиш ва таъсирланиш ҳодисалари бениҳоя турли-туман, мураккаб ва майдадир. Бундай ҳодисаларнинг деярли ҳаммаси тилда феъл формалари орқали ифода этилади.¹ Феъл туркуми ҳаракат ва ҳодисалардаги кўп қирралиликни кенг кўламда энг кичик қирраларгача акс эттиришга хизмат қилади.

Р. Расулов таъкидлаганидек, феъл бошқа сўз туркумларига нисбатан энг амалий, энг мураккаб ва айни вақтда, семантик жиҳатдан ранг-баранг грамматик категориядир². Дарҳақиқат, объектив борлиқдаги нарса-предметлар, инсонлар ва ҳайвонларнинг турли хил ҳолатларини, шу жумладан, иш-ҳаракатларини ифодаловчи феъллар ўзининг нутқий фаоллиги ҳамда мураккаб семантик қурилишга эга эканлиги билан ажралиб туради³.

¹ Содиқова М. Феъл стилистикаси.-Тошкент “Фан”, 1975, 60-бет

²Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари.-Тошкент, 1989.

³ Расулов Р. Глаголы состояния в узбекском языке и их валентность. Автореф. Дисс. Док. Фил. Наук. Ташкент, 1989. стр.14-21.

Француз тилшуноси Л. Теньер эса ўзининг тобелик грамматикасида гапнинг тузилиш асоси сифатида феълга таянади. Ҳар қандай гап асосида феъл ётишини таъкидлайди⁴.

Феъллар семантик таснифи мураккаб масала бўлиб, лингвистикада бу борадиги фикрларда яқинлик бўлса-да, ягона тўхтам йўқ. Жумладан, феълларни ҳаракат ва ҳолат феълларига, ҳаракат, ҳолат ва муносабат феълларига, ҳаракат, ҳолат, муносабат ва хусусият феълларига ажратиш ҳоллари мавжуд. Мазкур гуруҳлар ўз ичида ҳам бир қанча ЛСГ ларга ажратишни тақозо этади. Ҳар бир ЛСГдаги феълларнинг семантик, парадигматик ва синтагматик жиҳатларини таҳлил қилиш эса алоҳида тадқиқотларни талаб этади.

Табиат оламига хос лексемалар тилда йирик семантик майдонни ташкил этади. Тил оламнинг бевосита инъикоси экан, унда табиат оламига, ўсимликлар дунёсига хос лексемалар ҳам ўз ўрнига эга. Уларсиз тил луғат таркибини тасаввур қилиб бўлмайди. Чунончи, ўсимлик архисемаси остида *дарахт, бута, майса, кўкат, новда, шох, илдиз, томир, барг, япроқ, куртук, гул, мева, ҳосил, уруғ, дон, бошоқ* каби от лексемалар, шунингдек, ўсимликнинг турли навлари билан боғлиқ минглаб терминлар, масалан, қовун навлари (*босволди, шакарпалак, кампирқовун* каби), узум навлари (*ҳусайни, чарос, кишмиш* каби), *эртанишар, кечпишар, хонаки, маданий, ёввойи, чидамли, серсув, нордон, ширин, аччиқ, майда, йирик, қизил, оқ, яшил, игнабаргли, бир паллали, икки паллали, мазали, бемаза* каби сифат лексемалар, *ўсмоқ, ривожланмоқ, қовжирамоқ, қуримоқ, қизармоқ, пишмоқ, етилмоқ* каби юзлаб феъл лексемалар бирлашади. Табиат оламига хос от лексемалар қаторига *қуёш, Ой, юлдуз, Ер, уммон, денгиз, дарё, сув, тупроқ, ўрмон, тоғ, дала, адир, текислик, чўл, ҳаво, ёмғир, қор, дўл, сел, тўфон, цунами, zilзила* кабиларни киритсак, уларнинг ҳаракати ва ҳолати билан боғлиқ *порламоқ, чарақламоқ, чақнамоқ, ботмоқ, айланмоқ, тутилмоқ, нур сочмоқ, қимирламоқ, ёрилмоқ, ёритмоқ, оқмоқ, тўлқинланмоқ, оқизмоқ, қақрамоқ, чўллашмоқ, айнимоқ, булутланмоқ, ёғмоқ, учқунламоқ, учирмоқ* каби феъл лексемаларнинг тилда юзлаб топилшини тасаввур қилиш мумкин.

⁴ Бу ҳақда қаранг. Мухамедова С. Ўзбек тилидаги йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги. Ф.Ф.Н.Дисс. Автореф. Тошкент, 1999.

Маълумки, феъл лексемалар ўз субъектига кўра инсонга хос ҳатти-ҳаракат ва ҳолатни, ҳайвонларга хос ҳаракат ва ҳолатни, нарса ва жисмларга хос ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи лексемалардан иборат бўлади. Шу нуқтаи назардан ҳам табиат оламига хос феъллар алоҳида мазмуний гуруҳни ташкил этади. Мазкур феълларнинг семантик, синтагматик, компонент, валент таҳлилини амалга ошириш орқали бошқа феъл лексемалар микромайдонларининг ҳам семантик қирраларини очишга замин яратиш мумкин. Чунки бундай микромайдонлар айримларининг маълум бир қирраларигина тилшунослигимизда ўз тадқиқини топган холос. Ҳолат феъллари, нутқ феъллари, юмуш феъллари кабилар.

Ўтган асрнинг 60-йилларидан кейин феъл семантикаси, синтагматикасига оид тадқиқотлар кўлами кенгайди. М.Содиқова, Р.Расулов, И.қўчқортоев, С. Муҳаммедова, К.Раҳмонбердиев кабилар томонидан ўзбек тилидаги феъл лексемалар семантикасига доир муҳим изланишлар амалга оширилди ва мазкур тадқиқотларда феълларнинг дастлабки семантик таснифлари юзага келди.⁵

Кейинги йилларда А. Нурмонов, А. Собиров, Ш. Искандарова, Ҳ. Неъматов кабиларнинг систем-структур тадқиқотларида ҳам феълнинг семантик таснифи ва таҳлилига доир фикрлар берилди. Лекин шундай бўлса-да, феъл лексемалар табиати бор мураккаблиги билан тўла очилгани йўқ. Табиат оламига хос феъллар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

А.Собиров ўз монографиясида нарса ва жисмларнинг ҳаракат ва ҳолатини ифодаловчи лексемаларнинг мавзу тўдалари каторига қуйидаги гуруҳларни киритади

а) дарахтлар ва ўсимликларга хос ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи лексемалар: *унмоқ, ўсмоқ, кўкармоқ, куртак ёзмоқ, гулламоқ, мева тугмоқ, шохламоқ, барг чиқармоқ, томир отмоқ, қовжирамоқ, сўлимоқ, қуримоқ*

⁵ қаранг: Содиқова М. Ўша асар.

Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари.-Тошкент, 1989.
Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги.- Тошкент , 1977.

б) табиий жисмларга хос ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъллар: *чўқмоқ, увоқланмоқ, эримоқ, қайрилмоқ, қотмоқ, аралашмоқ, оқмоқ, тошмоқ, ёзмоқ, синмоқ, порламоқ, чақнамоқ, ялтирамоқ, дарз кетмоқ*⁶.

Р.Расуловнинг ҳолат феъллари валентлигига оид тадқиқотида, «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси» (А. Нурмонов ва бошқалар) да ҳам ўсимлик ҳолатини ифодаловчи айрим феъллар қисман таҳлил қилинган⁷.

Феъл семантикаси бугунги ўзбек тилшунослигининг диққат марказидаги масалалардандир. Чунки лингвистик ҳодисанинг, бирликнинг семантик жиҳатларини тўла ўрганмай туриб, унинг моҳиятини, табиатини тўла очиб бўлмайди. Феълларнинг бошқа туркумларга нисбатан грамматик шакл ва категорияларга бой эканлиги маълум. Шу билан бирга феъллар парадигматик жиҳатдан серқирра ҳамда синтагматик томондан кенг камровлидир. Феълнинг энг муҳим хусусияти эса гапда марказий ўринни эгаллашидир.

Феъллар тил лексикасида энг салмоқли ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам энг қадимги тилшуносликка оид асарларда ҳам феъл алоҳида туркум сифатида қайд этилган.

Феълнинг серқирраллиги унинг семантик хусусиятлари ва таснифида яққол кўринади.

Рус тилидаги феълларнинг лексик-семантик хусусиятларини атрофлича таҳлил қилган таниқли олим Л.М.Васильев феъл лексемаларни семантик аспектда таснифлашда уч тамойил асос бўлишини таъкидлайди. Булар:

1. Денотатив ёки тематик тамойил.
2. Парадигматик тамойил.
3. Синтагматик тамойил⁸.

Биринчи тамойил анъанавий тамойил бўлиб, бунда феъллар борликдаги қандай нарса ёки ҳодисани ифодалашига кўра мавзуй гуруҳларга ажратилади. Чунки денотатив маъно борликдаги муайян нарса-буюм, белги-хусусият, миқдор, ҳодиса, жараён, ҳолат, ҳаракат кабиларни атовчи, номловчи бирламчи семадир. У реал борликдаги нарсанинг умумлашма образи сифатида инсон онгида яратилади. Денотатив тамойил денотатив семага асосланиб таснифлашдир. Денотатив тамойил асосида нафақат

⁶ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. - Тошкент, «Маънавият» 2004 й., 118-бет.

⁷ Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент, 1989. 93-бет.

⁸ Васильев Л.М. Семантика русского глагола. - М., 1981, стр. 41.

фeъллар, балки от, сифат туркумлари ҳам қандай нарса ёки ҳодиса, белги, хусусиятни қай тарзда ифодалашига қараб гуруҳларга ажратилади, ҳайвонлар номлари, қуш номлари, ўсимлик номлари, кийим-кечак номлари, қариндошлик номлари, ранг билдирувчи сифатлар, таъм билдирувчи сифатлар, шакл билдирувчи сифатлар каби.

Фeълларнинг ҳаракат фeъллари, ҳолат фeъллари, сезги фeъллари, нутқ фeъллари, тафаккур фeъллари каби мавзуий гуруҳларга ажратилиши ҳам денотатив тамойилга асосланади. Мавзуий гуруҳлардаги лексемалар орасида бутун-бўлак (*юз - яноқ, қўл - бармоқ, бармоқ - тирноқ*, каби), функционал алоқа (*ўқитувчи – мактаб, ўқувчи – китоб, поезд – рельс, дарё – ўзан* каби), тур – жинс (*одам – аёл, ҳайвон – сигир, сайёра – Миррих*) муносабатларига киришиши мумкин.

Парадигматик тамойилга кўра эса фeъллар семантик структурасидаги умумий ва фарқли жиҳатларни аниқлаш йўли орқали лексема моҳиятига кириб борилади. Мавзуий гуруҳларга оид ҳар бир фeълнинг семалари таҳлил қилинади. Каузатив ва ноказатив фeъллар, модалликни ифодаловчи фeъллар, фeълларнинг қўлланиш даражаси каби масалаларга ҳам эътибор қаратилади.

Синтагматик тамойилга кўра эса фeъл лексемаларнинг синтактик бирикувчанлиги, яъни валентлиги аниқланади. Сўнгги йилларда синтагматик тамойил асосида иш олиб бориш ҳам тилшунослар диққатини жалб этмоқда.

Фeъл нафақат грамматик, балки семантик томондан ҳам мураккабликка эга. Бу мураккаблик аксарият фeълларнинг полисемантиклигида кўринади. Масалан, *солмоқ* фeъли ҳам полисемантик бўлиб, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»(М., 1981, 2-жилд, 67-бет) да шу фeълнинг ўн саккиз хил маъноси берилган. Бу фeъл асосий семаларига кўра ҳаракат фeълларига кирса, айрим маънолари билан ҳолат фeъллари сирасига қўшишимиз мумкин. Бошқа полисемантик фeъллар хусусида ҳам шундай дейиш мумкин.

Борлиқдаги ҳаракат усуллари ва ҳолатларнинг бениҳоя кўплиги, кенг камровлилиги ҳам фeъллардаги семантик мураккабликка асос бўлади. Ҳар бир фeъл муайян ҳаракат ва ҳолатнинг ўзини ёки унинг айрим қиррасини ифодалаши мумкин. Бундан синонимия, антонимия, градуонимия каби лингвистик ҳодисалар келиб чиқади.

Фeълнинг семантик таснифи мукамал ва чуқур таҳлил этилмаган, яқдиллик бўлмаган масалалардан эканлиги шу мавзуга оид тадқиқотларнинг

барчасида таъкидланган. қуйида ана шу тадқиқотлар ва улардан чиқариладиган хулосаларга тўхталиб ўтмоқчимиз.

Маълумки, ҳар бир сўз ўз белги-хусусиятларининг бирлигидан иборат, муайян элемент, қирра, томон, имкониятларга эга ўзига хос системачадир⁹. Семантик жиҳатдан серқирралик, имкониятларга бойлик энг мураккаб ва бирикувчан туркум ҳисобланувчи феъллар таҳлилида Айниқса яққолроқ намоён бўлади. Феъл туркумига оид сўзлар табиат ва жамият ҳаётига оид ҳаракат, ҳолат ва муносабатларни ҳар тарафлама ифода этишга хизмат қилади. Табиат ва жамиятда юз берадиган, турлича субъектлар томонидан амалга ошириладиган иш-ҳаракат ва ҳолат, ҳодиса ва жараёнлар эса минглаб, мураккаб ва кўп қирралидир. Феълларнинг семантик мураккаблиги ҳам шундан келиб чиқади ҳамда тилшуносликда бу гуруҳга мансуб лексемаларни атаснифлашда хилма-хилликлар юзага келганлигининг бош омили ҳам шудир.

Л.М. Васильев ўзининг «Семантические классы русского глагола» номли докторлик диссертациясида феълларни семантик жиҳатдан 4 катта гуруҳга ажратиб текширади:

1. Сезиш феъллари.
2. Интеллектуал фаолият феъллари.
3. Нутқ феъллари.
4. Хулқ-атвор феъллари¹⁰.

Туркий тилларнинг дастлабки семантик таснифи Н.К. Дмитриевга мансуб бўлиб, таснифда феъллар 4 гуруҳга ажратилади:

1. Нутқ феъллари.
2. Сизги ифодаловчи феъллар.
3. Фаолият феъллари.
4. Ҳаракат феъллари¹¹.

М. Содиқова феъл стилистикасига бағишланган ишида феълларни 3 семантик гуруҳга ажратишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди:

1. Ҳаракат феъллари.
2. Ҳолат феъллари.
3. Муносабат феъллари.

⁹ Солнцев Л.М. Язык как системно-структурное образование. –М.,1971,стр.16.

¹⁰ Васильев Л.М. Семантические классы русского глагола.-Автореф.Дисс.ДФН.Л., М., 1971.

¹¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков.- М.,1962, с. 579-592.

Ҳаракат феълларини эса қуйидаги гуруҳларга ажратади:

- 1) оёқ ҳаракати феъллари (15 кичик гуруҳдан иборат)
- 2) қўл ҳаракати феъллари (5 кичик гуруҳдан иборат)
- 3) хатти-ҳаракат феъллари (бош, калла ва ҳоказо)
- 4) гапириш ҳаракати феъллари

Ҳолат феъллари 2 гуруҳдан иборат:

- 1) руҳий-психологик ҳолат феъллари;
- 2) ички кечинма ва умуман руҳият билан боғлиқ экспрессив-эмоционал ҳолатни ифодаловчи феъллар.

Муносабат феъллари эса 3 гуруҳдан иборат ҳолда кўрсатилади:

- 1) ижобий муносабатни ифодаловчи феъллар;
- 2) салбий муносабатни ифодаловчи феъллар;
- 3) нейтрал муносабатни ифодаловчи феъллар¹².

Мазкур тасниф бирмунча умумий бўлиб, феълнинг барча мураккаб кирраларини қамраб ололмаган.

И. Мадраҳимов эса феълларнинг қуйидаги маъно турларини ажратади:

1. Натижали ўтимли феъллар: ёзмоқ, очмоқ, кесмоқ, бўлмоқ;
2. Натижасиз ўтимли феъллар: олмоқ, сотмоқ;
3. Ўзлашма ўтимли феъллар: емоқ, ичмоқ, ўрганмоқ;
4. Ҳолат ўтимсиз феъллари: қуримоқ, қизармоқ каби;
5. Ҳаракат ўтимсиз феъллари: юрмоқ, бормоқ, келмоқ каби;
6. Макон ўтимсиз феъллари: ўтирмоқ, ётмоқ;
7. Тақлид ўтимсиз феъллари: йилтилламоқ, вовулламоқ, маърамоқ каби¹³.

Феълнинг семантик таснифига оид салмоқли ва атрофлича фикрлар А. Собиров ва А. Нурмонов ишларида учрайди. Жумладан, А.Нурмонов «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси» да ҳаракатга хос яратиш,бузиш, ўзгартириш, сўзлаш, сезиш, йўналтириш, ҳолатга хос руҳий-психологик , иқтисодий тафаккур билан боғлиқ жиҳатлар эътиборга олинади. Шунга кўра феъллар қуйидаги семантик гуруҳларга ажратилади:

¹²Содиқова М. Феъл стилистикаси.- Тошкент, «Фан», 1975, 61-бет.

¹³ Мадраҳимов И. Ўзбек тилида сўзнинг серкирралиги ва уни таснифлаш асослари. Ф.Ф.Н.Дисс. Автореф. Бухоро,1994,78-бет.

1. Жисмоний ҳаракат феъллари. Мазкур феъллар яратиш, бузиш, ўзгартириш, таъсир этиш, зарб бериш, жамлаш ҳаракати феълларидан иборат.

2. Нутқ феъллари. Мазкур феъллар сўзлашув, ахборот англатиш, нутқий алоқа, нутқий ундаш, нутққа хос баҳолаш, талаффуз даражаси билан боғлиқ феъллардан иборат.

3. Сизги феъллари. Мазкур феъллар кўриш, эшитиш, таъм-маза, хид билиш сезгиси билан боғлиқ феъллардан иборат.

4. Тафаккур феъллари. Мазкур феъллар фикр юритиш, хотирлаш, англаш билан боғлиқ феъллардан иборат.

5. Ҳайвонот дунёси билан боғлиқ феъллар. Мазкур феъллар ҳайвонлар, қушлар ҳаракати билан боғлиқ феълларни қамраб олади.

6. Табиат ҳодисалари билан боғлиқ феъллар. Мазкур феъллар ўсимлик ва об-ҳаво ўзгаришлари билан боғлиқ феъллардан иборат.

7. Умумий ҳолат феъллари. Мазкур феъллар органик ва ноорганик дунёдаги жисмоний ҳолатни ифодаловчи феъллардан иборат.

8. Руҳий ҳолат феъллари. Мазкур феъллар қувонч, қайғу ва ш у каби эмоционал ҳолат билан боғлиқ феъллардан иборат.

9. Иқтисодий ҳолат феъллари.

10. Муносабат феъллари. Мазкур феъллар ижобий ёки салбий баҳолашни ифода этувчи феълларни ўз ичига олади¹⁴.

Профессор А. Собиров ҳам докторлик диссертациясида феъл семантикасига оид фикрларни беради. Аввало феъл лексемаларни 2 йирик гуруҳга ажратади:

1. Ҳаракатни ифодаловчи лексемлар.

1. Ҳолатни ифодаловчи феъл лексемалар.

Феъллар иш-ҳаракат ва ҳолат субъектига кўра 4 гуруҳга ажратилади:

1. Тирик организмларнинг барчаси учун умумий бўлган ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъллар.

2. Инсонга хос ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъллар.

3. Ҳайвонлар ва қушларга хос ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъллар.

¹⁴ Нурмонов А. Ўзбек тили грамматикаси. -Тошкент, 2—1, 63-бет.

4. Табиат жисмлари ва предметлар ҳаракати ва ҳолатини ифодаловчи феъллар¹⁵.

Феълларнинг маълум семантик гуруҳларини таҳлил этишга бағишланган ишларда шу феъллар семантикасига чуқур кириб бориш кузатилади. Жумладан, Р.Расулов ҳолат феълларини атрофлича ўрганиб, қуйидаги семантик гуруҳларга ажратади:

1. Давомли ҳолат феъллари.
2. Ҳаракат натижаси бўлган ҳолат феъллари.
3. Ижро ҳолати феъллари.
4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари.
5. Малака ҳолати феъллари.
6. Образли ҳолат феъллари.
7. Биологик ҳолат феъллари.
8. Физиологик ҳолат феъллари.
9. Психик ҳолат феъллари¹⁶.

И. қўчқортоев эса нутқ феълларини таҳлил қилиб, 8 семантик гуруҳни қайд этади;

1. Демок феъли.
2. Гапирув феъллари.
3. Ифодалов феъллари.
4. Талаффуз феъллари.
5. Субъектив ҳукм феъллари.
6. Нутқий даъват феъллари.
7. Симметрик нутқ феъллари.
8. Сукут феъллари¹⁷.

Ҳаракат феълларининг семантик таснифи ҳам кўп йиллар давомида тилшунослар эътиборини жалб қилиб келаётган масалалардандир. Э.Р.Тенишев барча ҳаракат феълларини 2 гуруҳга бўлади:

1. Умумий маънога эга бўлган ҳаракат феъллари.
2. Хусусий маънога эга ҳаракат феъллари:
 - 1) ҳаракат усулини кўрсатувчи феъллар;

¹⁵Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Ф.Ф.Д. Дисс. Автореф. Т., 2005, 24-бет.

¹⁶Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент, 1989.

¹⁷Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. - Тошкент, 1977.

- 2) ҳаракат тўсиқларини енгиб ўтувчи феъллар;
- 3) ҳаракат тезлигини кўрсатувчи феъллар¹⁸.

Ф. В. Вешилова ҳам ҳаракат феълларини лексик маъносига кўра икки гуруҳга бўлади:

1. Ҳаракат йўналишини билдирувчи феъллар.
2. Ҳаракат усулини билдирувчи феъллар.

У ҳаракат йўналишини билдирувчи феълларни горизонтал ва вертикал ҳаракат феълларига бўлади. Горизонтал ҳаракат феъллари яқинлашиш ва узоқлашиш маъноли феълларга, вертикал ҳаракат феъллари эса пастга ва юқорига бўлган ҳаракатларга ажратилади¹⁹.

А.А. Цалкаламанидзе ўзбек тилидаги ҳаракат феълларини алоҳида семантик-синтактик гуруҳ сифатида ўрганиб, феълларнинг синтагматик хусусиятлари, яъни валентлигини ва гап қолипни ташкил қилишдаги аҳамиятини Аниқ чизма фор мулалар орқали кўрсатиб берган. Аммо олиманинг ҳаракат феъллари гуруҳига ўтир, ёнбошла, ёт, бурукса, титра, пилпилла, липилла каби феълларни киритгани мунозаралидир²⁰.

Феълларнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятларига кўра таснифида К. Холиқов томонидан беш гуруҳ таъкидланади ва ҳаракат маъносини англатувчи феъллар «субъектнинг макон ва замондаги ҳаракатланишини ифода этиши» айтилади. К. Холиқов «Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат феъллари» номли диссертациясида ҳаракат феълларини лексик-семантик жиҳатдан иккита катта гуруҳга ажратади:

1. Умумий маънога эга бўлган феъллар (глаголы с общим значением).
2. Айрим хусусий маъноли феъллар (глаголы с частным значением)²¹.

Тадқиқотчи кейинги илмий ишларида «ҳали илмий тадқиқотга мансуб катор феъл разрьядлари мавжуд, шунингдек, феълларнинг лексик-семантик таснифи, уларнинг ўзига хос грамматик хусусиятлари атрофлича ўрганилиши зарур» эканини таъкидлайди. Ва «Ўзбек тилидаги феълларнинг

¹⁸ Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках// Исторические развития лексики тюркских языков.М,1961,стр.232-293.

¹⁹ Вешилова В.Ф. Глаголы движения в туретском языке.// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.4. Лексика. М.,1962,стр.101-115.

²⁰ Цалкаламанидзе А.А. Семантико-синтактические группы глагола в узбекском языке. Тбилиси,1987,стр.54.

²¹ Халиков К. Глаголы движения в современном узбекском литературном языке.АКД. Самарканд,1967.

семантикасига доир» деб номланган мақоласида туб семантик белгиларига кўра феълларни ўн икки лексик-семантик гуруҳга ажратади²².

С. Муҳамедова ҳаракат феълларини қуйидагича таснифлайди:

1. Ёўналма ҳаракат феъллари.
2. Айланма ҳаракат феъллари.
3. Тик ҳаракат феъллари.
4. Тебранма ҳаракат феъллари.
5. Фаолият натижаси бўлган ҳаракат феъллари.
6. Жисмоний таъсир ҳаракати феъллари.
7. Оғиз бўшлиғида амалга оширилувчи ҳаракатларни ифодаловчи феъллар.
8. Адрессив ҳаракат феъллари.

Феъл лексемаларнинг синтагматик аспектда таҳлилига оид изланишлар ҳам анчагина. Бу борада Р. Расулов, И. кўчқортоев, Ў. Шарипова кабиларнинг тадқиқотлари эътиборга лойиқ. Жумладан, Р.Расулов ҳолат феълларининг агенс, локалис ва объект валентлигини чуқур ёритиб берган. Ў. Шарипова эса номзодлик диссертациясида юмуш феълларининг маъно валентлигини атрофлича таҳлил қилган.

Юқорида рус ва ўзбек тилшунослигидаги феъл семантик таснифига оид айрим ишларни кўриб ўтдик. Мазкур ишлардан кўриниб турибдики, ўзбек тилидаги феъл лексемаларнинг семантик таснифи ҳали тўла тадқиқини топмаган.

Олам ғоят мураккаб ва серқирра, заррадан то коинотга қадар, энг майда курт-қумурсқадан тортиб олий тафаккур соҳиби инсонгача, томчидан уммонгача, шуъладан куёшгача ўз ичига қамраб олувчи моддий борлик демакдир. Мазкур объектив борликдаги нарса ва ҳодисалар қандай ҳолатда бўлишидан қатъий назар улар бизнинг онгимизда таснифланган ҳолда яшайди. Чунки оламнинг ўзи таснифланган ҳолда мавжуддир. Инсоният олами, ўсимликлар олами, ҳайвонот олами, табиат олами каби. Табиат сўзи аслида арабча бўлиб, кенг маънода оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммасини қамраб олади. Тор маънода эса тоғ, дарё, теварак-атроф, ўрмон кабиларнинг табиий манзараси, об-ҳаво билан боғлиқ ҳодисаларни ўз ичига олади. Табиат ва инсон бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади.

²² Холиқов К. Ўзбек тилидаги феълларнинг семантикасига доир//Ўзбек тилининг лексик-грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1981, 177-182-бетлар.

Инсон – табиат фарзанди. Табиат инсондан аввал ҳам мавжуд эди, ундан сўнг ҳам яшашда давом этади. Оламда инсоният, ҳайвонот, табиат ўзаро узвий алоқадорликда такомиллашиб боради. Ҳаракат мана шу ривожланиш, тириклик ва яшашнинг, мақсадга эришишнинг асосий шартидир. Ҳаракат натижасида бир предметдан иккинчиси туғилади, яралади, ўсади, ўзгаради, кўпаяди. Ҳаракат моддий дунё ўзгаришининг тўхтовсиз жараёнидир. Тил оламнинг бевосита инъикоси экан, унда табиат оламига, ўсимликлар дунёсига хос лексемалар ҳам ўз ўрнига эга. Уларсиз тил луғат таркибини тасаввур қилиб бўлмайди. Чунончи, ўсимлик архисемаси остида *дарахт, бута, майса, кўкат, новда, шох, илдиз, томир, барг, япроқ, куртак, гул, мева, ҳосил, уруғ, дон, бошоқ* каби от лексемалар, шунингдек, ўсимликнинг турли навлари билан боғлиқ минглаб терминлар, масалан, *қовун навлари (босволди, шакарпалак, кампирқовун каби), узум навлари (хусайни, чарос, кишмиш каби), эртапишар, кечпишар, хонаки, маданий, ёввойи, чидамли, серсув, нордон, ширин, аччиқ, майда, йирик, қизил, оқ, яшил, игнабаргли, бир паллали, икки паллали, мазали, бемаза* каби сифат лексемалар, ўсмоқ, ривожланмоқ, қовжирамоқ, қуримоқ, қизармоқ, пишмоқ, етилмоқ каби юзлаб феъл лексемалар бирлашади. Табиат оламига хос от лексемалар қаторига *кўёш, Ой, юлдуз, Ер, уммон, денгиз, дарё, сув, ўрмон, тоғ, дала, адир, текислик, чўл, ҳаво, ёмғир, қор, дўл, сел, тўфон, цунами, zilzila* кабиларни киритсак, уларнинг ҳаракати ва ҳолати билан боғлиқ феъл лексемаларнинг тилда юзлаб топилишини тасаввур қилиш мумкин.

Феъл лексемалар семантик субъектига кўра қуйидаги гуруҳлардан иборат:

1. Фақат инсонга хос ҳаракат ва ҳолатларни ифодаловчи феъллар. Мазкур феъллар қаторига қуйидаги феъл семантик майдонларини киритишимиз мумкин

1). Нутқ феъллари. Инсоннинг нутқий фаолиятига оид *айтмоқ, демоқ, гапирмоқ, сўзламоқ, суҳбатлашмоқ, гурунглашмоқ, валақлашмоқ, чақчақлашмоқ, шивирламоқ, пичирламоқ, бақирмоқ, чақирмоқ, жаврамоқ, сўкмоқ, сўкинмоқ, бидирламоқ, жирилламоқ, шангилламоқ, жеркимоқ, вайсамоқ, ёмонламоқ, гийбат қилмоқ, мақтанмоқ, алқамоқ, қарғамоқ* каби қатор феълларни ўз ичига олади.

2). Тафаккур феъллари - инсоннинг ақлий фаолияти билан боғлиқ феъллар бўлиб, *ўйламоқ, фикрламоқ, хаёл сурмоқ, мулоҳаза қилмоқ,*

ҳисобламоқ, англамоқ, тушунмоқ, тушунтирмоқ, фаҳхламоқ, ўқимоқ, уқмоқ, унутмоқ, эсламоқ, хотирламоқ, хомчўтламоқ каби қатор феълларни ўз ичига олади.

3). Меҳнат феъллари – инсоннинг турли касб-ҳунар, юмушлар билан боғлиқ кундалик ҳаётига хос турлича феълларни қамраб олади. Булар деҳқончиликка хос феъллар (*экмоқ, чопмоқ, яганаламоқ, чеканкаламоқ, ҳайдамоқ, ўтамоқ, ўғитламоқ, йиғмоқ, термоқ, совурмоқ, ўрмоқ, тикмоқ, чилпимоқ, суғормоқ* каби), боғдорчиликка хос феъллар (*ўтқазмоқ, пайвандламоқ, бутамоқ, хомтокламоқ, қайчиламоқ, парваришламоқ* каби), ҳунармандчиликка хос феъллар (*тикмоқ, андоза олмоқ, қолипламоқ, ясамоқ, тўқимоқ, пардозламоқ, сайқалламоқ, бўямоқ, гул солмоқ* каби), кундалик юмуш феъллари (*супурмоқ, сидирмоқ, йигиштирмоқ, тахламоқ, артмоқ, ювмоқ, тозаламоқ, чайқамоқ, чаймоқ* каби), пазандачиликка оид феъллар (*пиширмоқ, тўғрамоқ, кесмоқ, чўзмоқ, димламоқ, дамламоқ, қайнатмоқ, қовурмоқ, қизартирмоқ*) бинокорликка оид феъллар (*қурмоқ, бунёд қилмоқ, солмоқ, бино қилмоқ, қоқмоқ, қуймоқ, термоқ, сувамоқ, андаваламоқ, шиббаламоқ, охакламоқ, оқламоқ, цементламоқ, пардозламоқ* каби) каби бир қатор феълларни ўз ичига олади.

4). Спортга оид феъллар *сакрамоқ, югурмоқ, чопмоқ, сузмоқ, бокс тушмоқ, курашмоқ, отмоқ, улоқтирмоқ, мўлжалламоқ, нишонга олмоқ, гол урмоқ, тўсмоқ, ҳужум қилмоқ, ҳимоя қилмоқ, йиқитмоқ, енгмоқ* каби қатор феълларни қамраб олади.

5). Санъатга оид феъллар *қуйламоқ, басталамоқ, ижод қилмоқ, ёзмоқ, яратмоқ, чизмоқ, ролга кирмоқ, ижро этмоқ, саҳналаштирмоқ, ўйнамоқ, рақс тушмоқ* каби феълларни қамраб олади.

6). Тиббиётга оид феъллар *даволамоқ, таъхис қўймоқ, операция қилмоқ, укол қилмоқ, малҳам қўймоқ, ёрмоқ, тикмоқ, боғламоқ* каби.

7). Инсоннинг сезги ва тана аъзолари ҳаракатини ифодаловчи феъллар *қўрмоқ, боқмоқ, қарамоқ, назар солмоқ, эшитмоқ, ҳидламоқ, кулмоқ, жилмаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ, буришмоқ, дукилламоқ, ушламоқ, тутмоқ, пайнасламоқ, силамоқ, чангалламоқ, чанг солмоқ, урмоқ, дўппосламоқ, саваламоқ, юрмоқ, югурмоқ, чопмоқ, ҳаллосламоқ, тарсакиламоқ, муштламоқ, кўтармоқ, тепмоқ, тепкиламоқ* каби лексемаларни қамраб олади.

7). Инсон ҳис-туйғулари ва шахсий муносабатларини ифодаловчи феъллар а) ижобий муносабатни билдирувчи феъллар *қадрламоқ, ҳурматламоқ, дўстлашмоқ, табрикламоқ, саломлашмоқ, севинмоқ, севмоқ, соғинмоқ, кутмоқ, талпинмоқ, яхши кўрмоқ, қувонмоқ* каби, б) салбий муносабатни ифодаловчи феъллар *нафратланмоқ, ёмон кўрмоқ, қўрқмоқ, сиқилмоқ, оғринмоқ, азобланмоқ, аччиқланмоқ, газабланмоқ, туталоқмоқ, хафа бўлмоқ* каби юзлаб феълларни киритиш мумкин.

8). Инсон ва жамиятга хос жисмоний, руҳий, биологик, иқтисодий ҳолатларни ифодаловчи феъллар. *Чарчамоқ, толиқмоқ, синиқмоқ, қаримоқ, кексаймоқ, қартаймоқ, ухламоқ, уйғонмоқ, очиқмоқ, тўймоқ, ўтирмақ, ётмоқ, чиниқмоқ, камбағаллашмоқ, бойимоқ* каби.

2. Ҳайвонлар ва қушларга хос ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъллар. *Маърамоқ, кишнамоқ, учмоқ, қанот қоқмоқ, сайрамоқ, тухумламоқ, қулунламоқ, вовулламоқ, ҳуримоқ, акилламоқ, ҳанграмоқ, болаламоқ, миёвламоқ, ин қурмоқ, овламоқ, ўкирмақ, бўкирмақ, визилламоқ, чақмоқ, найза санчмоқ, тишламоқ, таламоқ, тирнамоқ, чийилламоқ, увилламоқ* каби.

3. Ўсимликлар ва жисмларга, табиат ҳодисаларига хос ҳаракат ва ҳолатни ифодаловчи феъллар. *Ўсмоқ, кўкармоқ, гулламоқ, қуримоқ, қовжирамоқ, сўлмоқ, илдиз отмоқ, шоналамоқ, очилмоқ, шохламоқ, ёгмоқ, эримоқ, оқмоқ, тошмоқ, дарз кетмоқ* каби. Демак, табиат оламига хос феъллар субъект нуқтаи назаридан алоҳида гуруҳни ташкил этади ҳамда фаол қўлланувчи феъллардан ҳисобланади.

Тасниф сўзи арабча бўлиб, маълум фан, соҳа, тармоққа оид умумий хусусиятлари билан бир гуруҳга бирлашган тушунчаларни фарқли жиҳатлар асосида кейинги тармоқларга ажратиш демакдир. Тасниф барча фанлар учун зарурий ва аҳмиятли тушунча бўлиб, унга кўра нарса ва ҳодисалар хусусийликдан умумийликка, умумийликдан хусусийликка тамойиллари асосида гуруҳларга ажратилади, поғонавийлик юзага келади, муайян нарса ва ҳодиса ҳақидаги тушунча янада аниқлашади.

Тилшуносликда тасниф аҳамиятли тушунча бўлиб, тил бирликлари ва ҳодисалари ўхшаш, интеграл белгиларига кўра гуруҳларга бирлаштирилади ҳамда фарқли жиҳатларига кўра майда тушунчаларга ажратилади.

Масалан, фонетик бирликлардан товушни олайлик. Товуш тилдаги энг кичик бўлинмас фонетик бирлик бўлиб, а, о, и, у, э, б, в, г, д... каби бир қатор

фонетик бирликлар юқоридаги умумий хусуиятга эгаллиги билан бир парадигмага бирлашади. Айнан шу тилдаги энг кичик бўлинмас фонетик бирлик белгиси товушни сўз, гап, урғу каби ходисалардан фарқлайди. Лекин айнан шу товушлар бир гуруҳга бирлаштирилиши билан бир қаторда қайси нутқ аъзосида, қай усулда ҳосил бўлишига кўра яна майда турларга ажрайди. Ундош товушлар, унли товушлар; тил ундошлари, лаб ундошлари, бўғиз ундоши; сирғалувчи ундошлар, портловчи ундошлар, сонорлар; кенг унлилар, тор унлилар каби.

Хусусийликдан умумийликка ва умумийликдан хусусийликка бориш тамойили, яъни таснифлаш лексик система моҳиятини очишда айниқса аҳамиятли. Систем тилшуносликдаги майдон назарияси асосида ҳам айнан тасниф, аниқроғи семантик тасниф тушунчаси ётади, десак хато бўлмайди. Лексик системадаги тасниф тушунчаси объектив борликдаги нарса ва ходисалар, жараёнларнинг онгимизда таснифланган ҳолда инъикос топиши билан боғлиқ. Зеро, объектив олам оддийдан мураккабга қараб синфларга бирлашувчи ва айни пайтда бўлакларга бўлиниш хусусиятига эга бўлган мураккаб системадир²³.

Тасниф тушунчаси феъл лексемалар семантик моҳиятини очишда муҳим ўрин тутаяди. Феъллар орасида ҳолат ифодаловчи лексемалар алоҳида ўрин эгаллайди. *Ҳолат* лексемаси муайян объект, предмет, ходиса, ҳаракат ва ҳоказоларнинг маълум вақтдаги ички ёки ташқи аҳволи, тарзи, кўриниши, хусусияти кабиларни акс эттиради. Шу асосга кўра, ўзбек тилидаги ҳолат феъллари табиат ва жамият, ўсимлик ва ҳайвонот олами, инсон биологияси, физиологияси ва психикаси билан боғлиқ муайян жараёнларни ўз ичига олади. Ҳолат феъллари ҳолатни ифодалайди, кимдир (нимадир) муайян ҳолатда бўлади.²⁴ Мазкур ҳолат эса, албатта, ҳаракат натижаси ҳисобланади. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари қуйидагича таснифланади.

1. Биологик ҳолат феъллари.
2. Жисмоний ҳолат феъллари.
3. Рухий ҳолат феъллари.
4. Ҳаракатнинг ҳолати феъллари.

²³ Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Тошкент, Фан, 1998, 3-бет.

²⁴ Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент «Фан», 1989, 15-бет.

Ўсимлик ҳолатини ифодаловчи феъллар ҳолат феълларининг таркибий қисми бўлиб, «Ўзбек тилининг изоҳли лугати» (1981 йил, 1,2 жилдлар)да ўсимликларнинг турли ҳолатини изоҳловчи 50 га яқин феъл берилган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса 100 га яқин шу гуруҳга оид феъллар мавжуд.

Ўсимлик ҳолатини ифодаловчи феълларни А.Нурмонов табиат ходисалари билан боғлиқ феъллар сирасига киритиб, *кўкармоқ, гулламоқ, ўсмоқ, очилмоқ, қизармоқ, саргаймоқ, уруғламоқ, илдиз отмоқ* каби феълларни кайд этса, А.Собиров нарса ва жисмларнинг ҳаракат ва ҳолатини ифодаловчи лексемалар қаторига киритади, Р.Расулов эса биологик ҳолатни ифодаловчи феъллар сифатида кенг маънодаги тирик жонли организмнинг ҳаёти, ўсиши, ривожланиши кабилар билан боғланувчи лексемаларни таъкидлаб, *кўкармоқ, пишмоқ, чиримоқ, гулламоқ, кўкламоқ, сўлинқирамоқ, қовжсирамоқ, сўлмоқ, бўртмоқ* каби феълларни ҳам санаб ўтади.²⁵

Ўсимлик ҳолатини ифодаловчи феъллар интеграл ва дифференциал семаларига кўра қуйидаги ЛСГ лардан иборат:

1. Ўсимликларнинг ривожланишини ифодаловчи феъллар: *унмоқ, кўкармоқ, битмоқ, гуркирамоқ, ўсмоқ, ривожланмоқ, яшинамоқ, куртакламоқ, бош кутармоқ, ниш урмоқ, буй чўзмоқ, бош чиқармоқ, бачкиламоқ, чойламоқ, маданийлашмоқ, ёввойилашмоқ* каби.

2. Ўсимликларнинг ривожланишдан тўхташини ифодаловчи феъллар: *қуримоқ, сўлмоқ, қовжсирамоқ, саргаймоқ, нобуд бўлмоқ, қуврамоқ, синмоқ* каби.

3. Ўсимликларнинг бирор аъзоси билан боғлиқ феъллар: *илдиз отмоқ, илдизламоқ, томир отмоқ, тармоқланмоқ, сув ичмоқ, озиқланмоқ, палак ёзмоқ, туп қуймоқ, томир отмоқ, очилмоқ, гулламоқ, кўсакламоқ, баргламоқ, бўртмоқ, синмоқ, таратмоқ, уруғламоқ, чечакламоқ, япроқламоқ, тарвақайламоқ, зовламоқ, гунчаламоқ, бутуқламоқ, шоналамоқ, шохламоқ, куртакламоқ, тукилмоқ, хазон бўлмоқ, узилмоқ, йўгонлашмоқ, ёғочланмоқ, найчаламоқ, сурхламоқ, синтезламоқ* каби.

²⁵ Қаранг: Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, 2001 йил, 62-бет. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент, «Маънавият», 2004 йил, 118-бет.
Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент, 1989, 25-бет.

4. Ўсимликларнинг ҳосили билан боғлиқ: *пишмоқ, ҳосил бермоқ, етилмоқ, нишона бермоқ, тугмоқ, солмоқ, бўлмоқ, гўраламоқ, хомакламоқ, шира боғламоқ, шарбатга тўлмоқ, сапчаламоқ, дум бермоқ, шўраламоқ каби.*

Юқоридагидан ташқари ўсимликнинг қайси тури билан боғлиқлигига қараб мазкур феълларни умумий маъноли феъллар (унмоқ, ўсмоқ, пишмоқ, илдиз отмоқ, кўкармоқ, битмоқ каби), пахтачилик билан боғлиқ феъллар (шоналамоқ, кўсакламоқ), узумчилик билан боғлиқ феъллар (сурхламоқ, жингалак чиқармоқ, шўраламоқ), полиз экинлари билан боғлиқ феъллар (хомакламоқ, сапчаламоқ, найчаламоқ, дум бермоқ, палакламоқ , палак ёзмоқ. сихакламоқ, банд бермоқ, палаги ўлмоқ), донли экинлар билан боғлиқ феъллар (бошоқламоқ, чойламоқ) каби турларга ажратиш мумкин.

Ўсимлик ҳолатини ифодаловчи феъллар семантик структурасига кўра моносемантик ва полисемантик феъллардан иборат. Моносемантик феъллар фақат ўсимликлар биологик ҳолати билан боғлиқ бўлиб, бошқа ёндош семаларга эга эмас. Жумладан, *куртакламоқ, бачкиламоқ, чойламоқ, япроқламоқ, барг чиқармоқ, шохламоқ, қовжирамоқ, хомакламоқ, илдизламоқ, найчаламоқ, гўраламоқ, сапчаламоқ, шарбатга тўлмоқ, сурхламоқ, шўраламоқ, дум бермоқ, ичи тушмоқ, палаги ўлмоқ, кўсакламоқ, шоналамоқ, бутоқламоқ* каби феъллар субъекти фақат ўсимлик бўла олади.

Полисемантик феълларнинг бир қисми бирламчи семаси билан ўсимлик ҳолатини, иккиламчи семаси билан шахс ёки бошқа предмет ҳолатини ифодалайди. *Ўсмоқ, ривожланмоқ, илдиз отмоқ, томир отмоқ, очилмоқ, говламоқ, унмоқ, кўкармоқ, нишона қилмоқ, гулламоқ, барқ урмоқ, сабза урмоқ, гуркирамоқ, хазон бўлмоқ, қуримоқ, сўлмоқ, яшинамоқ* каби.

Айрим феъллар асосий маъносига кўра бошқа семантик майдонга мансуб бўлса-да, ўсимлик ҳолатини ҳам ифодалаб кела олади. *Солмоқ, тугмоқ, ниш урмоқ, бош чиқармоқ, бош кўтармоқ* феъллари шулар жумласидандир.

Айрим феъллар эса омонимик хусусиятга эга. *Битмоқ, кўкламоқ* Каби.

Табиат оламига хос феъллар қуйидаги мавзуй гуруҳлардан иборат:

1. Ер ва тупроқ қатлами билан боғлиқ феъл лексемалар.

2. Сув ва сув объектлари билан боғлиқ феъллар.
3. Осмон жисмлари билан боғлиқ феъллар.
4. Об-ҳаво ва шамоллар билан боғлиқ феъллар.
5. Ёғинлар билан боғлиқ феъллар.
6. Турли табиат ҳодисалари билан боғлиқ феъллар.

Ҳозирги ўзбек адабий тили лексикасида Ер сайёраси ва Ер юзаси, рельефи, тупроқ қатлами билан боғлиқ *айланмоқ, шўрламоқ, шўрхокламоқ, емирилмоқ, ўпирилмоқ, ёрилмоқ, қимирламоқ, захламоқ, қатқалоқланмоқ* каби феъллар мавжуд.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сув ҳаракати ва ҳолатини ифодаловчи *оқмоқ, шалдирамоқ, шарилламоқ, шилдирамоқ, тиниқлашмоқ, тинилмоқ, тинмоқ, лойқаланмоқ, чучуклашмоқ, шўрлашмоқ, жилдирамоқ, ифлосланмоқ, бўтаналанмоқ*, каби, сув объектлари (ариқ, булоқ, кўл, дарё, денгиз, уммон, шаршара) билан боғлиқ *қуримоқ, тўлмоқ, туташмоқ, қўшилмоқ, чуқурлашмоқ, саёзлашмоқ, кенгаймоқ, тошмоқ, тораймоқ, қўйилмоқ, тўлқинланмоқ, жўймоқ, мавжланмоқ* каби феъллар мавжуд.

Осмон жисмлари микромайдони қуёш, Ой, юлдузлар ва сайёраларни ўз ичига олади. Сўзлашув услубида қуёш, ой ва юлдузлар ҳаракати ва ҳолатига оид феъллар кенг қўлланади. қуёш лексемаси араб тилидан ўзлашган *шамс*, форс-тожик тилидан ўзлашган *офтоб*, туркийча *кун* сўзлари билан, Ой лексемаси *қамар* (арабча), *ҳилол* (арабча «янги чиққан уч кунлик ой»), *моҳ* (форс-тожикча, бадийий услубга хос) сўзлари билан маънодошлик ҳосил қилади. қуёш астрономик термин сифатида бизнинг галактикада жойлашган ва ўз атрофида айланувчи барча сайёраларга ёруғлик ва иссиқлик берадиган астрономик жисмни ифодалайди. Шамс сўзи эса бир маъноли, фақат бадийий услубга хос. Офтоб лексемаси сўзлашув услубига хос, кенг қўлланади. *Елкасига офтоб тегмоқ* (яхши ҳаётга эришмоқ, бахти кулмоқ), *офтоб урмоқ* (қуёшнинг қаттиқ қиздириши натижасида касалланмоқ) каби иборалар таркибида ҳам фойдаланилади. Кун лексемаси ҳам кўп маъноли. Офтоб семасидан ташқари қуйидаги маъноларни ҳам ифодалаши мумкин.

1. Сутка. Орадан икки кун ўтди.
2. Сутканинг ёруғ қисми.
3. Вақт.
4. Тирикчилик.

Ой лексемаси «қуёшдан нур олиб ёғду сочувчи осмон жисми», «Ернинг табиий йўлдоши», «ўттиз, ўттиз бир, йигирма саккиз- йигирма тўққиз суткадан иборат йилнинг ўн иккидан бир қисми», «гўзал»(кўчма) маъноларига эга.

Чиқмоқ, кўтарилмоқ, ёритмоқ, иситмоқ, қиздирмоқ, сочмоқ, таратмоқ, шуълаланмоқ, чарақламоқ, чақнамоқ, порламоқ, милтирамоқ, милтилламоқ, ботмоқ, тўлмоқ, тутилмоқ, янгиланмоқ, ёнмоқ, сўнмоқ, учмоқ, ўчмоқ, ярқирамоқ каби феъллар осмон жисмларига хос ҳаракат ва ҳолатни ифодалайди.

Айнимоқ, ўзгармоқ, исимоқ, илимоқ, совимоқ, қисқармоқ, узаймоқ, булутланмоқ, эсмоқ, елмоқ, учирмоқ, увилламоқ, гувилламоқ, кўтарилмоқ, изилламоқ, гирилламоқ, гумбурламоқ, чақмоқ, эгмоқ лексемалари об-ҳаво ва шамоллар билан боғлиқ ҳаракат ва ҳолатни ифодалайди.

Ёғин - қор, ёмғир, дўл кўринишида булутдан тушадиган атмосфера намлиги бўлиб, *ёгмоқ, томчиламоқ, саваламоқ, шиваламоқ, шитирламоқ, жадалламоқ, чакилламоқ, қуймоқ, майдаламоқ, бўраламоқ, учқунламоқ, кўчмоқ, қопламоқ, босмоқ, ювмоқ, томмоқ, пағаламоқ, урмоқ* каби феъллар ёғинларга хос ҳолатни ифодалайди.

Ўзбек тилида момақалдиروқ, чақмоқ, яшин, вулқон, зилзила каби табиат ҳодисалари билан боғлиқ *чақнамоқ, гумбурламоқ, гулдирамоқ, чақмоқ, қимирламоқ, ларзага келмоқ, отилмоқ, урмоқ, портламоқ* феъллари мавжуд.

Сўз тилдаги марказий ва асосий тушунча ҳамда бирлик эканлиги маълум. Сўзнинг структураси бир неча компонентлар, лексик маъно, белги ва денотатдан иборат эканлиги ҳам адабиётларда таъкидланган. Демак, сўз айтилиш ва маъно бирлиги, шаклий ва семантик маънолар, грамматик ва лексик маъноларнинг ўзаро қарама-қаршилиги, муносабатдорлигидан ташкил топган системадир. Замонавий тилшунослиқда сўзнинг нафақат шаклий томони, балки мазмуний томони ҳам структуравийлик асосида, семантик қисмларга ажратиб таҳлил қилинмоқда ва бундай таҳлил компонент таҳлил деб юритилмоқда. Тил бирликларининг муайян мазмуний майдонларга бирлашуви, майдонга бирлашган компонентларнинг иерархик тузилиши ва улар ўртасидаги жинс-тур муносабати лексик маънодаги структуравийликни кўрсатади. Сўз структурасидаги ҳар бир ўхшаш ва фарқли маъно алоҳида семадир. Бир мазмуний майдонга хос лексемалар бир

катор интеграл семалардан ташқари бир ёки бир неча фақат ўзигагина тегишли бошқа лексемалардан ажратиб турувчи семага ҳам эга бўлади. Айнан шу семалар сўзнинг тилдаги яшовчанлиги ва ўрнини белгилайди.

Табиат оламига хос феълларнинг аксарияти полисемантик бўлиб, бир парадигмага мансуб бўлса-да, ўзаро оппозиция ҳосил қилади. Чунки парадигматик муносабат аъзолари имконият тарзида тил эгалари онгида мавжуд бўлиб, ҳар бир парадигма аъзоси бевосита кузатишда, яъни нутқ жараёнида турли нусхаларда, турли хил вариантларда кўринади.²⁴ Яъни ҳар бир феъл мустақил лексема сифатида нутқда алоҳида маъно қирраларини намоён қилади. Чунончи, *ўсмоқ* феъли *ўсимликнинг бўйга чўзишини* англатса, унмоқ лексемаси *ривожланишининг дастлабки босқичи* семасига эга. *Саргаймоқ, сўлимоқ, қовжирамоқ, қуримоқ, нобуд бўлмоқ* лексемалари ҳам даражавий муносабатга эга.

Ривожланмоқ феъли ўсимлик ривожланишини ифодаловчи феъллар учун ядро ҳисобланади. Бу феъл ҳар қандай предметга оид такомиллашув жараёнини ифодалайди.

Ўсмоқ феъли бош маънодан ташқари қуйидаги семаларни ҳам акс эттиради

Такомиллашмоқ. Ракитин танклар ишлаб чиқаришимизнинг ой сари ўсиб бораётганини суҳбатида айтганда тасаввур қилолмагани (Шухрат).

Вояга етмоқ, катта бўлмоқ, тарбия топмоқ. Нигора марҳум бувисининг кўлида ўсган. (О. Ёқубов).

Фразеологизм таркибида келади. Ўзига биринчи марта муҳим вазифа ишониб топширилганидан *кўнгли ўсиб*, Раҳимнинг оёқ олиши бошқача бўлиб кетди (Ҳ. Назир).

Унмоқ феълнинг бош маъноси «ниш уриб кўкариб чиқмоқ, ўса бошламоқ»дир. **Униб чиққан** ғўзаларни ўз фарзандларидай парвариш қилганлари-чи. (О. Ёқубов). Кўчма маънода эса келаси замон сифатдоши шаклида келиб, «манфаат етадиган» семасини, орттирма нисбат (ундирмоқ) шаклида келиб, «талаб қилиб олмоқ» семасини ифодалайди. Бу зикналар ҳамма билан дўстлашавермайди, **унадиган** ерга, ўзидан бир поғона юқорига кўл чўзади. (Шухрат).

Битмоқ лексемаси ҳам *унмоқ* ва *ўсмоқ* лексемаларига маънодош равишда ўсимликнинг ривожланаётганини билдиради. Ёввойилик хусусияти зўрайиб кетиб, катта-катта майдонларда мутлақо ҳосил битмаса-чи. (Ў.

Усмонов). **Битмоқ** лексемаси битмоқ (ёзмоқ), битмоқ (бекилмоқ) феъллари билан шаклдош. **Тугамоқ, ҳал бўлмоқ, тузалмоқ** семалари ҳам шу феъл орқали ифодаланиши мумкин. –Хонадошингиз Шорасул Мақсудовнинг ҳам иши **битди**, янаги ҳафтада ёқлайди (Ў. Усмонов). Оёғи синган, салкам ярим йил гипсда юрса ҳам суяги яхши **битмай** қолганди (Ў. Усмонов). Шундай экан, яхшилиқ билан **битган** ғамни ғам деманг...(Ў. Усмонов).Бир соатчаларда ҳамма юмуш **битди** (Ў. Усмонов).

Кўкармоқ, кўкламоқ феъллари **унмоқ** феъллига маънодош бўлиб, ўсимликнинг илк ривожланиш босқичини билдиради. **Очилмоқ** лексемаси **очмоқ** феълнинг мажхул ва ўзлик нисбат шакли. Ўсимликка нисбатан қўлланганда объектсиз, бошқа предметларга нисбатан ишлатилганда объектли феъл ҳисобланади (қиёсланг гул очилди, эшик очилди, қопқоқ очилди каби) **гулламоқ** феъллига яқин маънони ифодалайди. Лекин **очилмоқ** феъли фақат гулларга, гулламоқ феъли дарахтларга нисбатан қўлланади. Масалан. Эрта баҳор келиши билан қабр устида кимхобдек гуллар **очилади**.(О. Ёқубов). Деразамнинг остида бир туп ўрик оппоқ бўлиб **гуллади**. (Х. Олимжон). Бу дарахтлар наврўз арафасида бутун баргини тўкади-ю новдаларидаги шиғил ғунчалар **очилади**.(П. қодиров). **Очилмоқ** феъли ҳам полисемантик бўлиб, унинг қўшимча семалари бир нечта эркин ва турғун бирикмаларда кўринади.

1. Тиниқлашмоқ. Фикри очилди. Ранги очилди.
2. Фош бўлмоқ (сир очилди) Низом сири очилишидан хавотирланиб энтикди. (П. қодиров).
3. Уйғонмоқ (кўзи очилди)
4. Ёришмоқ (кун очилди)
5. Кайфияти яхшиланмоқ, ҳафалиги тарқамоқ(чеҳраси очилди, қовоғи очилди). Котиба қиз уни кўриши билан чеҳраси очилиб, пешвоз чиқди. (Ў. Усмонов).
6. Егиси келмоқ (иштаҳаси очилди)
7. Ташкил қилинмоқ (кўргазма очилди)
8. Узоқ ва тинимсиз гапирмоқ (жағи очилди). қумри кампир ич-этини еб борган сари Тошгул кампирнинг жағи очилгандан очилиб борарди. (Т. Маҳмуд). Жағи очилмоқ фразеологизми кучли салбий эмоционал муносабатни ҳам ифодалайди.
9. Ҳайратланмоқ (оғзи очилди).

10. Англаб етмоқ, ақли кирмоқ (кўзи очилди). Мана энди ерга кулаб кўзим очилди.(Т. Махмуд).

Ўсимлик ҳосили билан боғлиқ феъллардан **пишмоқ** лексемаси меванинг истеъмолбоп бўлиб етилганини ифодалайди. Тайёр бўлмоқ (овқат пишди), ҳал бўлмоқ (иш пишди), жон куйдирмоқ (куйиб-пишмоқ), айёр (ичидан пишган), сабри тугамоқ (ичи пишди), руҳан безовта бўлмоқ (ичи пишмоқ), тобланмоқ, қизармоқ (куёшда пишмоқ), ўта тажрибали бўлиб кетмоқ (бунақа ишларда пишиб кетган) каби эркин ва турғун бирикувларда кўшимча семалар юзага чиқади. 1. қандай қилсам беозор бўларкин деб куйиб-пишардим (Шухрат). 2. Кейин билсам, ичидан пишган экан. (О. Ёқубов). 3. Юзлари куёшда пишиб мардона бир қиёфага кирганди. (О. Ёқубов). 4. Бошдаёқ айтувдим-а, борсанг пишган ошни бузасан, деб. (О. Ёқубов). 5. Кўчадан ўтаётган Абдурасулни кўриб яна ичи пишади. (П. Турсун). -Нима гап ўзи, -деб ичи пишиб сўрарди. (П. Турсун). **Етилмоқ** лексемаси **пишмоқ** билан маънодош, **пишмоқ** нинг юқори даражаси. Семантик қамрови торроқ. Жумладан, *балогатга етмоқ, обдан пишмоқ, роса тобига келмоқ* семаларида кенг қўлланади.

Ўсимликларнинг мева ҳосили билан боғлиқ феъллардан **тугмоқ** лексемаси ҳам полисемантик. Бу феълнинг дастлабки маъноси «тугун ҳосил қилмоқ» бўлиб, қўл ҳаракатини билдиради. Кейинги маъно ҳам шунга яқин, яъни «бирор предмет ичига иккинчисини солиб, ўраб боғламоқ». Кейинги маъно ҳам иккинчи маъно асосида юзага келган. Яъни «манти, чучвара, сомса кабиларни тайёрламоқ». Мева солмоқ семаси аввалги семалар натижасида келиб чиққан. Ўсимликнинг эндигина гулини тўкиб, ғўралаганини билдиради. Бутун мавсум кутди, аммо битта дона кўсак ҳам тугмади.

Тугмоқ феъли *думини тугмоқ* (йўқотмоқ), *кўнглига тугмоқ* (ният қилмоқ) Бу таклифни тўппа-тўғри йиғилишда киритаверишни кўнглига тугиб кўйганди (Ў. Усмонов), *мушт тугмоқ* (кўлини муштум қилмоқ), *тўққиз пулдек қилиб тугиб бермоқ* (жуда оддий қилиб тушунтириб бермоқ), *бир тийинни юз ердан тугмоқ* (ўта зикналашиб кетмоқ) Илгаригидай отасининг текин пулига керилишлари қолиб кетган, бир тийинни юз жойидан пуфлаб тугади.(Ў.Усмонов) каби фраземалар таркибида қўлланади.

Ўсимликнинг ривожланишдан тўхташини сўлмоқ, қуврамоқ, қовжирамоқ, нобуд бўлмоқ, шалпаймоқ, сарғаймоқ лексемалари ифодалайди.

Сўлмоқ феъли ўсимликнинг ўсиш жойида ёки узилгандан сўнг тирик ҳолатини йўқота бошлашини билдиради. Бундан ташқари суви қочиб бужмаймоқ (мева ва сабзавотларга нисбатан), ранги кетиб, қути ўчиб, ғам-ташвиш чекиб синиқмоқ, сўлгинлашмоқ семаларини ҳам ифодалайди. Масалан, Ўсимликнинг ривожланишдан бутунлай тўхташи, нобуд бўлиши ни ифодаловчи феъллардан **қуримоқ** лексемаси семалари учун умумлаштирувчи маъно **туғамоқ, тамом бўлмоқ** дир. Мазкур сўз

1. Намлиги кетмоқ (хўл нарсага нисбатан), куруқ ҳолга келмоқ.
2. Нобуд бўлмоқ (ўсимлик). Дарахт яшнаб тургани учун соясидан одам аримайди, **қуригандан** кейин унга зоғ ҳам қўнмайди. (Ў. Усмонов).
3. Оқишдан тўхтамоқ.
4. Ўлиб, ишламайдиган бўлиб қолмоқ.
5. Топилмадими маъносида.- Маҳамат ака, сиздан бошқада ер **қуриб кетибдими** оламан десам!- деди раис (Ў.Усмонов). Катта йўл **қуриб қолганмиди**, бадбахт! (Ў.Ҳошимов).

6. Шўри қуримоқ - бахтсизликка йўлиқмоқ, хароб бўлмоқ.
-Шўрим қуриди, ойи! Шўрим қуриди!- Салтанат дув-дув оқиб тушаётган кўз ёшларини артиб ойисининг пинжигга тикилди (Ў.Усмонов).

7. Тинкаси (силласи, мадори) қуримоқ - ўта чарчамоқ, ҳолдан тоймоқ. Оч қолиб, силласи қуриб қайтиб келади (Саид Аҳмад). Куни билан далада офтобда юриб, тайинли овқат ҳам емай, **тинкаси қуриганини** энди сезди. (Ў.Усмонов).

8. Тухуминг қуригур. қуриб кетсин каби қарғиш фраземалар таркибида йўқ бўлсин маъносида кучли салбий эмоцияни ифодалайди. - қуриб кетсин шу ишингиз ҳам,- деди эрига ачиниб (Ў. Усмонов).

Ўсимлик ҳолатини ифодаловчи полисемантик феъллар бир семаси билан мазкур майдон элементи ҳисобланса-да, йўлдош семалари билан бошқа семантик майдон элементлари билан синонимик муносабатга киришиши, шунингдек, бошқа семантик майдонлар узви сифатида мавжуд бўлиши лисоний ҳодисадир.

Ўсимлик ҳолатини билдирувчи феъл фраземалар ҳам семантик серкиррадир. **Илдиз отмоқ** фраземасининг денотатив семаси **илдиз чиқармоқ, томир ёймоқ, кўкариш, ўсиш учун ҳаётий асосга эга бўлмоқ**дир. Чунки ўсимликнинг илдиз системаси ўсимлик организмнинг энг муҳим ва фаол қисми саналади. Ўсимлик илдизи сув, минерал ва органик моддаларни

ютиб, органик бирикмаларни синтез қилади («Ўсимликлар биоэкологияси»). Шу денотатив семадан *мустаҳкамланмоқ, авж олмоқ, кучайиб кетмоқ, кенг тарқалмоқ, ҳамма ёқни эгалламоқ* каби коннотатив семалар келиб чиққан. Масалан, Иниси Бобур қонли жангларда барпо этиб кетган улкан *давлат* ханузгача ҳинд ерларида теран *илдиз отолган эмас* (П. кодиров). Коннотацияда баъзан фразема маъноси янада кенгайди. Шунда Аллоҳ

- Икки дарё оралиғида бир гўзал маъво яратиб, уни сенга ҳадыя этдим, ўша ерда яйра, *илдиз от*, - дебди (М. қориев). Мустаҳкам ўрнашмоқ, авлодлари билан кўним топмоқ, ватан тутмоқ каби.

Туп қўймоқ, палак ёзмоқ, палакламоқ, дум бермоқ, банд бермоқ, найчаламоқ, сапчаламоқ, сихакламоқ, ичи тушмоқ, палаги ўлмоқ каби феъл ва фраземалар полиз экинларининг ҳолатини ифодалайди.

Палак полиз экиннинг тана қисмини билдиради% қовун палак, бодринг палак, ошқовоқ палак, тарвуз палак каби. Одатда, палак ер бағирлаб ўсади.

Хомак, сапча сўзлари маънодош бўлиб, пишиб етилмаган қовунни билдиради.

Ўзбек тилида осмон жисмлари ҳаракати ва ҳолатини ифодаловчи феъллар анчагина.

Осмон жисмларида кўёш ва Ой билан боғлиқ *тутилмоқ* лексемаси астрономик термин сифатида бир осмон жисмининг бошқа осмон жисми ёки унинг сояси билан бекилиб қолишини ифодалайди. Асосан кўёш ва Ой тутилиши кузатилади. Бу феълнинг ушланмоқ, дудуқланмоқ, илинмоқ маънолари ҳам бор. Ушланмоқ да субъект номаълум.

Чикмоқ феъли йўналма ҳаракат феълларидан бўлиб, пастдан юқорига кўтарилмоқ семаси бошқа ёндош семаларга асос бўлиб хизмат қилади. кўёш чикди, ой чикди, юлдуз чикди бирикмаларида кўринмоқ, майсалар чикди бирикмасида кўкармоқ, иссиғи чикди бирикмасида ошмоқ, машинага чикмоқ бирикмасида минмоқ семалари каби. Чикмоқ феъли нафақат вертикал, балки горизонтал йўналишдаги ҳаракатни ҳам ифодалайди. Ташқарига чикмоқ. Уйдан чикмоқ бирикмалари каби. Вертикал ҳаракатни ифодалаганда тушмоқ, горизонтал ҳаракатни билдирганда кирмоқ, осмон жисмларига хос ҳаракатни ифодалаганда ботмоқ, ўчмоқ, сўнмоқ, ўсимлик ҳолатини билдирганда қуримоқ лексемаларига антонимия ҳосил қилади. Булардан ташқари, чикмоқ феъли *бўртиб турмоқ, юзага келмоқ, наир этилмоқ, ажралмоқ, безор*

бўлмоқ, тамом бўлмоқ, топилмоқ семалари билан ҳолат феъллари қаторига киради. *Бошига чиқмоқ* (ҳаддидан ошиб кетмоқ), кўзлари кинидан чиқмоқ (ўта жаҳлланмоқ), *миси чиқди*(фош бўлмоқ), *жони чиқди* (ўта жаҳлланмоқ), *жони чиқди* (ўлмоқ), *тили чиқмоқ* (гапира бошламоқ), *чегарадан чиқмоқ* (меъёрдан ошмоқ) фраземалари таркибида турли эмоцияларни яққолроқ ифодалашга хизмат қилади.

Чиқмоқ ва кўтарилмоқ феъллари қуйидаги умумий ва фарқловчи семаларга эга

Чиқмоқ	кўтарилмоқ
Ҳаракат	ҳаракат
Пастдан юқорига	пастдан юқорига
Вертикал ҳаракат	вертикал ҳаракат
Горизонтал ҳаракат	----
Юқоридан қуйига ҳаракат (крандан сув чиқди)	----

Осмон жисмларига хос яна бир ҳаракатни ифодаловчи феъл ботмоқ лексемасидир. Ботмоқ феъли уфқ ортига яширинмоқ семасидан ташқари *кўмилмоқ, қопланмоқ, чўкмоқ, оғир туйилмоқ*, маъноларини ҳам ифодалаши мумкин. Айниқса, директорнинг «бу ер сизнинг уйингиз эмас, истаганингизни қиладиган», дегани Азизга тигдек ботди (Ў. Усмонов).

Об-ҳаво ўзгаришлари билан боғлиқ *айнимоқ* феъли ҳавонинг булутланганини ифодалайди. Аслида бу феъл *тусини ўзгартирмоқ, рангини йўқотмоқ, бузилмоқ, ахлоқан ёмонлашмоқ, фикридан қайтмоқ* семаларига эга. Ҳолат феъллари сирасига киради.

Шамол табиат ҳодисаларидан бўлиб, ҳавонинг ер сатҳи бўйлаб ҳаракатидир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида шамолнинг турли даражаларини ифодаловчи қуйидаги лексемалар мавжуд.

1. Ел – шамолга айнан маънодош.
2. Сабо – тонгги енгил шабада.
3. Шабада – енгил шамол.
4. Бод – шамол.
5. Насим – енгил шабада.
6. Елвизак – ўткинчи, тор ораликдан ўтиб турувчи шамол.
7. Тўфон – шиддатли бўрон.
8. Бўрон - тўзон ёки қор-ёмғир аралаш ўта шиддатли шамол.

9. Довул – кучли бўрон.

10. қуюн - қаттиқ уюрмали шамол, уюрмали довул.

Шамол ҳаракатини ифодаловчи феъллар қуйидагилар.

Эсмоқ - ҳаво оқими тарзида юрмоқ, ўтмоқ.

Турмоқ - кўтарилмоқ, бошланмоқ.

Елмоқ - 1). Эсмоқ.

2). Шамолдек тез юрмоқ.

ғирилламоқ - 1).ғир-ғир эсмоқ, тез эсмоқ.

2).ғир-ғир этган товуш чиқармоқ.

3). Бирор ерга тезлик билан бормоқ, дарров жўнамоқ, югурмоқ, чопмоқ, елмоқ.

Увилламоқ - босиқ, чўзиқ овоз чиқармоқ. Ув тортиб йиғламоқ.

ғувилламоқ - ғув-ғув овоз чиқармоқ, ғўнғилламоқ.

Учирмоқ - ҳавога кўтармоқ.

кўпормоқ - таг-туги билан суғурмоқ.

Синдирмоқ - бутунлигини бузмоқ, парчаламоқ

Яксон қилмоқ- бутунлай бузмоқ, йўқ қилмоқ.

Ўзбек тили лексикасида шамолнинг турли даражалари билан боғлиқ ҳолатларни ифодаловчи феъллар юқоридагилар билан чегараланмайди. Хусусан, Абдулла қаҳҳор ҳикояларида шамолнинг турли даражаси ва ҳаракатини ифодаловчи феъллардан кенг фойдаланилган. *ғириллаб турган* иссиқ дашт шабадаси Мастоннинг калта кўк камзули остидан чиқиб турган этагини *пирпиратади*, офтобда қорайган бўйнига, чеккасига тер билан ёпишган сочларини *тортқилайди*. (А. қаҳҳор «Мастон»). Агар шамол *қўзғолса*, кум тириклай кўмади. («Мастон»). Яқин икки ҳафтадан бери *кўз очирмаётган* кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохида *чийиллайди*, *ғувиллайди*, томларда *вишиллайди*, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб *уф тортади*. («Даҳшат»). Шамол гоҳ оч бўридай *увиллар*, гоҳ ўлим чангалига тушган мушукдай *пихиллар*, *вагиллар*, ҳеч нарса-ҳеч нарса кўринмасди (Даҳшат). Шамол ҳамон *ғувиллар*, яйдоқ дарахтларнинг шохида *чийиллар*, *ғувиллар эди* («Даҳшат»). Мазкур феъллар ёзувчи мақсадини яққолроқ очишга, саҳро ва тун манзарасини таъсирчан тасвирлашга хизмат қилган. *Эсмоқ*, *турмоқ*, *бошланмоқ*, *елмоқ* каби синонимлар юқорида қўлланган феъллар вазифасини бажара олмайди. *Вишилламоқ*, *пихилламоқ*, *увилламоқ*, *вагилламоқ* феъллари, одатда, ҳайвонларга хос ҳолатни, *уф*

тортмоқ феъли инсонга хос ҳолатни ифодалайди. Ҳаммаси салбий оттенкага эга.

Ёмғирнинг турли даражалари ва ҳаракат-ҳолати билан боғлиқ қуйидаги феъл лексемалар мавжуд.

Саваламоқ (севаламоқ) феъли «бирор восита билан тинимсиз урмоқ, калтакламоқ» семаси билан зарб бериш феъллари қаторига кирса, шу семадан келиб чиққан кўчма «тинимсиз шиддат билан ёғмоқ» семаси билан табиат оламига хос феъллар микромайдонига киради. **Саваламоқ** феъли инсонга хос хатти-ҳаракатни ифодалаганда, семантик, мантиқий ва синтактик объект тушунчаси мавжуд бўлади. Ёғмоқ семасига эга бўлганда эса синтактик ва семантик объект йўқолиб, фақат мантиқий объект тушунчасигина қолади. ҳам мавжуд. Ёмғир севалаб турган тонг ғира-ширасида юзлаб ҳарбий филлар Ҳумоюннинг кўзига ташланди (П. қодиров). Моносемантик **шиваламоқ** лексемасида ҳам «нисбатан узоқ муддат ёғмоқ» семаси бор, лекин ёғиш даражаси **саваламоқ** дан кучсизроқ. **Томмоқ, томчиламоқ** лексемаларида ёғишнинг бошлангани англашилса, **қуймоқ, шарилламоқ, жадалламоқ, шаррос қуймоқ** лексемаларида ёғиш даражасининг авжига чиққани тушунилади. Бироқ ҳозир **шариллаб қуяётган** ёмғир тагида ... Байрамхон билан гаплашгиси келди (П. қодиров). **Тинмоқ** лексемаси ёғинлар билан боғлиқ феълларнинг барчасига оппозицияда бўлади. **Тўхтамоқ, босилмоқ, тинчимоқ** семаларидан ташқари бу феъл **тозаланмоқ, тиниқлашмоқ, дам олмоқ** маъноларини ҳам ифодалаб келиши мумкин.

Қор билан боғлиқ феъл лексемалар қаторига **учқунламоқ, эламоқ, бўраламоқ, пағаламоқ, босмоқ, қопламоқ, кўчмоқ** кабилар киради. Эламоқ, бомоқ, қопламоқ, кўчмоқ феъллари бош ва ёндош семаларга эга. Эламоқ лексемасининг бош семаси элакдан ўтказмоқ бўлиб, юмуш феълларидандир. Метафорик қўлланиш натижасида ёғинга хос ҳолатни ифодалай бошлаган. қор билан боғлиқ лексема сифатида **тўхтовсиз, бир маромда ёғмоқ** ни ифодалайди.

Қопламоқ лексемасининг семалари қуйидагилар

1. қопга жойлаштирмоқ.
2. Маълум бир юзани эгалламоқ, босмоқ
3. Чулғамоқ
4. Ўрнини тўлдирмоқ
5. Бирор нарсани бошқа нарса билан ўрамоқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Содиқова М. Фёъл стилистикаси.-Тошкент “Фан”, 1975.
2. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари.-Тошкент, 1989.
3. Расулов Р. Глаголы состояния в узбекском языке и их валентность. Автореф. Дисс. Док. Фил. Наук. Ташкент, 1989.
4. Мухамедова С. Ўзбек тилидаги йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги. Ф.Ф.Н.Дисс. Автореф. Тошкент, 1999.
5. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги.- Тошкент , 1977.
6. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках// Исторические развития лексики тюркских языков. М, 1961.
7. Вешилова В.Ф. Глаголы движения в турецком языке.// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. 4. Лексика. М., 1962.
8. Цалкаламанидзе А.А. Семантико-синтактические группы глагола в узбекском языке. Тбилиси, 1987.
9. Халиков К. Глаголы движения в современном узбекском литературном языке. АКД. Самарканд, 1967.